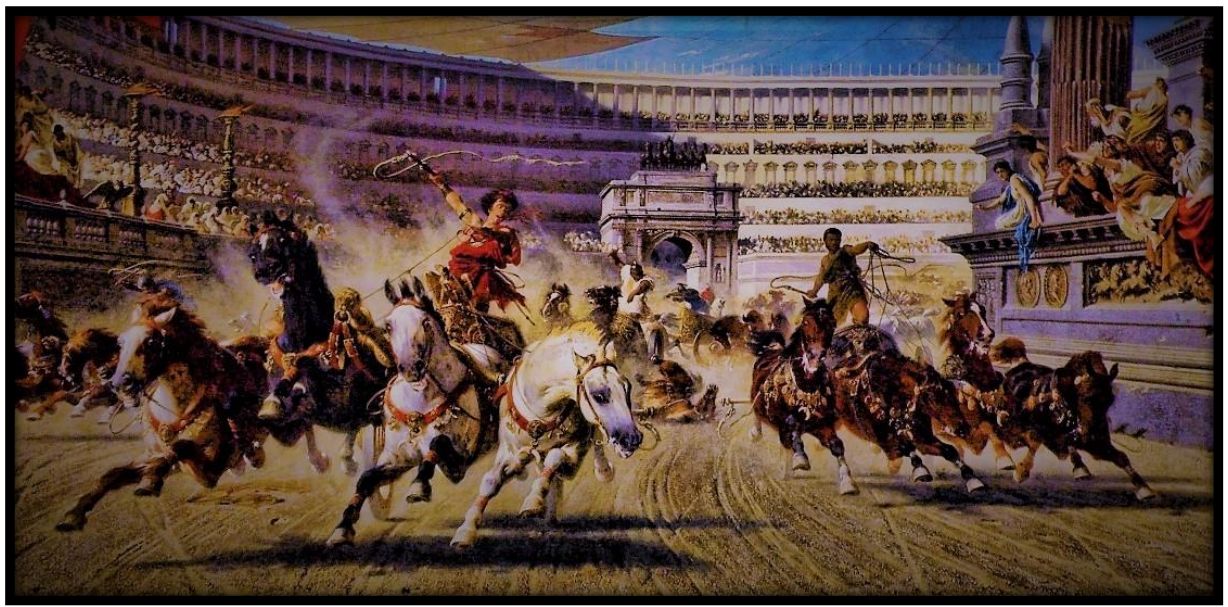

Het Romeins theater als politiek toneel

Een onderzoek naar de organisatie, het doel en de impact van spelen in de stad Rome ten tijde van de transitie van de Republiek naar het principaat

Student: Stef Moonen
Studentnummer: s4629345
Scriptiebegeleider: dr. Liesbeth Claes

Bachelorwerkstuk Geschiedenis
Radboud Universiteit Nijmegen
15-06-2017

Radboud Universiteit Nijmegen

Inhoudsopgave

Introductie	III
Methode	VIII
1. Van triumviraat tot dictator.....	1
Conclusie.....	4
2. Caesar, dictator perpetue	5
Conclusie.....	7
3. Na de dood van Caesar.....	8
Conclusie.....	11
4. Octavianus wordt Augustus	13
Conclusie.....	16
5. Conclusie	17
6. Bibliografie	20
Antieke bronnen.....	20
Literatuur	20
Illustratieverantwoording	21

Introductie

In de ‘Geschiedenis van Rome’ citeerde Livius een uitspraak van de consul L. Aemilius Paulus: ‘een man die wist hoe een oorlog gewonnen moest worden, moest ook weten hoe hij spelen moest organiseren’.¹ De uitspraak van Aemilius Paulus was gebaseerd op het feit dat C. Marius na zijn overwinningen claimde, niet te weten hoe hij spelen diende te organiseren en daarmee volgens Paulus niet aan de eisen van een goede politicus voldeed. Opvallend aan deze uitspraak is het feit dat de organisatie van spelen een belangrijke eigenschap van een goede magistraat bleek te zijn. Aan het einde van de Late Republiek zien we dat magistraten met veel macht republikeinse instellingen te boven gingen. Uiteindelijk ontwikkelde de staat zich van een republiek naar het principaat waarin alle macht naar de keizer en zijn familie uitging. De vraag die aan dit onderzoek dan voorafgaat is niet of er sprake was van een relatie tussen spelen en politiek, maar hoe deze relatie eruit zag en op welke manier er eventuele veranderingen plaatsvonden ten tijde van de ingrijpende transitie van de Republiek naar het principaat tussen 60 v.Chr. en 14 n.Chr.

De transitie van de Republiek naar het principaat en spelen in het Romeinse rijk zijn al in verschillende studies beschreven. Als we kijken naar de transitieperiode van de Republiek naar het principaat zien we dat Ronald Syme de voornaamste wetenschapper op dit terrein was. Hij koos in zijn werk *The Roman Revolution* dezelfde tijdsafbakening om de transformatie te behandelen.² Hoewel het werk van Syme al uit 1939 stamt, geldt het nog altijd als een van de beste werken over dit onderwerp. Ronald Syme was een historicus uit Nieuw-Zeeland. Hij doceerde oude geschiedenis aan de universiteit van Oxford. Net als veel van zijn andere werken heeft *The Roman Revolution* een prosopografische benadering van de geschiedenis. Ronald Syme beschreef de transformatie van de Republiek naar het principaat vanuit de elite. Als eerste werd de absolute macht verkregen vanuit een kleine kliek mensen rondom Julius Caesar, die vervolgens zijn tegenstanders één voor één wegwerkte en zo het dictatorschap veilig stelde. Octavianus opereerde in eerste instantie alleen als familielid van de Julisch-Claudiërs.³ Door de moordenaars van Caesar te verslaan en, net als Caesar, samen te werken met andere invloedrijke mannen, werkte hij naar persoonlijke macht toe in plaats van de Republiek te herstellen.⁴ Het principaat werd tijdens een bijeenkomst van de senaat op 13 januari 27 v.Chr. bereikt volgens Syme.⁵

---

¹ Livius, *History of Rome* XLV 32.11.

² R. Syme, *The Roman Revolution* (Oxford 1939) VII.

³ R. Syme, *The Roman Revolution*, 59-77.

⁴ R. Syme, *The Roman Revolution*, 227.

⁵ *Ibidem*, 313.

Dat het werk van Syme veel invloed heeft op de geschiedschrijving omtrent dit thema blijkt uit het motief voor het verschijnen van het werk van Kurt Raaflaub en Mark Toher. Zij schreven, met medewerking van anderen, *Between Republic and Empire* ter ere van de 50^e verjaardag van *The Roman Revolution*. Christian Meier spreekt, in zijn bijdrage, van een crisis waar de Republiek vanaf het midden van de 2^e eeuw v.Chr. in zat.⁶ Belangrijkste oorzaak voor deze crisis was de opkomst van invloedrijke individuen, zoals Caesar, Pompeius, Marcus Antonius en Octavianus. De opkomst van onder andere deze invloedrijke mannen zorgde voor de verboddeling van de Romeinse samenleving.⁷ In tegenstelling tot Syme richt Meier zich meer op de politieke instellingen dan op individuen. Hij komt tot de conclusie dat het een crisis zonder alternatief was.⁸ De republikeinse instellingen waren niet sterk genoeg om deze crisis af te wenden en zich tegen deze invloedrijke individuen te wapenen. Macht en belangen waren te veel met elkaar verweven. In het geval van Augustus boden de republikeinse instellingen juist een mogelijkheid voor het verkrijgen van de absolute macht. Door een opeenstapeling van functies werd hij uiteindelijk de *primus inter pares*.⁹

In hetzelfde werk gaat Kurt Raaflaub in op de handhaving van de macht van Augustus. Kurt Raaflaub, een Zwitsers historicus gespecialiseerd in de oude geschiedenis, deed onderzoek naar het verzet tegen Augustus. Volgens hem benadrukken historici niet vaak genoeg dat er wel degelijk sprake van verzet was. Na dit gezegd te hebben noemt hij vervolgens meerdere redenen voor de acceptatie van het gezag van Augustus. Zijn punt van kritiek op anderen komt in zijn eigen werk dus ook maar kort ter sprake. Bovendien is hij minder kritisch dan Syme en Gardthausen, die allebei een negatief beeld van Augustus schetsten. Het belangrijkste verschil volgens Raaflaub is dat het verzet tegen Augustus niet vergeleken kan worden met het verzet waar zijn opvolgers mee te maken kregen.¹⁰ Hieruit concludeert hij dat het verzet dan ook relatief smal was. Syme schreef dat despotisme de prijs voor rust en vrede was en deze was zelfs voor de republikeinen niet te hoog.¹¹ Raaflaub sluit zich hier bij Syme aan, die naast Tacitus ('de voordelen van de vrede verleidden iedereen') juist de organisatie van de macht van Augustus als belangrijkste punt zag voor de acceptatie van zijn bewind.¹² Raaflaub benadrukt in zijn werk nog tal van andere argumenten van zijn bewind, die ervoor zorgden dat zijn gezag geaccepteerd werd.¹³

---

⁶ K. Raaflaub en M. Toher, *Between Republic and Empire: Interpretations of Augustus and His Principate* (Berkeley 1990) 54.

⁷ K. Raaflaub en M. Toher, *Between Republic and Empire*, 54.

⁸ Ibidem, 55.

⁹ Ibidem, XVI.

¹⁰ Ibidem, 448.

¹¹ R. Syme, *The Roman Revolution*, 313.

¹² K. Raaflaub en M. Toher, *Between Republic and Empire*, 450.

¹³ Ibidem, 451-454.

Beth Severy kijkt in haar werk *'Augustus and the Family at the Birth of the Roman Empire'* ook naar de periode waarin Augustus het principaat vestigde en handhaafde. Anders dan Raaflaub en Meier focust zij zich op de rol die de familie van Augustus gespeeld heeft bij het bewerkstellen van het principaat. Paul Zanker benadert dit aspect vanuit een ander perspectief. Zanker, professor in de archeologie van de klassieke oudheid, beschrijft dat Augustus aan de hand van gebouwen en beelden liet zien dat hij de man was waar men de vrede aan te danken had. Belangrijk hierbij is het feit dat het merendeel van deze beelden en gebouwen in opdracht van Augustus zelf geplaatst waren. Het gaat hier dus om een beeld dat mede door Augustus zelf gecreëerd was. Na de slag bij Actium in 31 v.Chr. werden de overwinnaars eervol onthaald en maakten ze een einde aan de tijd van onzekerheid.¹⁴ Vanaf deze periode begon de cultuur in alle gebieden van het rijk een proces van normalisering, de keizer werd het middelpunt van de staat.¹⁵

De slag bij Actium betekende het einde van de burgeroorlog. De staat was van een republiek veranderd in een keizerrijk. Raaflaub stelt dat de komst van het principaat niet alleen op politiek gebied maar ook op sociaal-cultureel gebied diepgaande veranderingen met zich mee bracht.¹⁶ In dit onderzoek wordt in kaart gebracht op welke manier de organisatie en het doel van spelen in de stad Rome veranderden. In eerdere studies naar spelen zijn met name de verschillende soorten spelen, de spelen tijdens religieuze festivals, keizers in het theater en de sociale stratificatie in het theater al uitvoerig onderzocht. Coleman en Edmondson geven bijvoorbeeld beiden een goede beschrijving van de sociale verhoudingen en de ontwikkeling hiervan in de Romeinse theaters.¹⁷ Manuwald beschrijft in *'Roman Republican Theatre'* de verschillende vormen van theater in de Republiek waar spelen deel van uitmaakten. Bomgardner focust zich in *'The Story of the Amphitheatre'* volledig op de bouwwerken zelf, Garret Fagan onderzocht voor zijn werk *'The Lure of the Arena'* de aantrekkingskracht van het geweld in de Romeinse theaters. Deze studies gaan dus niet in op het politieke aspect van de spelen.

In dit onderzoek ligt echter de nadruk op het politieke aspect van de spelen, ten tijde van de overgang van de Republiek naar het principaat. In *'Ceremony and Power'* doet Geoffrey Sumi dit voor de gehele periode van de Republiek tot aan het principaat. Spelen maken echter maar een klein deel uit van deze studie. In zijn werk heeft hij aandacht voor de verschillende soorten ceremoniële aangelegenheden in de Republiek waarbij men politiek bedreef. Alison Futrell geeft in haar werk de opkomst van de spelen weer aan de hand van klassieke bronnen.

---

¹⁴ P. Zanker, *Augustus und die Macht der Bilder* (München 2003) 85.

¹⁵ P. Zanker, *Augustus und die Macht der Bilder*, 329.

¹⁶ K. Raaflaub en M. Toher, *Between Republic and Empire*, 447.

¹⁷ J. Edmondson, *Public Spectacles and Roman Social Relations* (Toronto 2002) 13; K. Coleman, 'Public Entertainments' in: Michael Peachin eds., *The Oxford Handbook of Social Relations in the Roman World* (Oxford 2012) 339.

Futrell die zowel historicus als archeoloog is, is gespecialiseerd in symbolen en rituelen van politieke macht in de keizertijd. Zij stelt dat de belangrijkste redenen voor het organiseren van spelen vooral politiek georiënteerd waren.¹⁸ Hoe vernieuwender en groter de spelen, des te meer kon men zich onderscheiden. Een goed voorbeeld hiervan zijn de spelen van Julius Caesar, die hij als *aedilis* organiseerde.¹⁹ Deze spelen zullen in het eerste hoofdstuk uitgebreid beschreven worden. Bijzondere spelen (*munera*) waren ten tijde van de Republiek de enige vorm van spelen die door anderen dan de *aediles* georganiseerd konden worden. Dit gaf invloedrijke personen destijds de gelegenheid om populariteit en steun te verwerven. Dat men terdege bewust was van het gevaar van het verwerven van populariteit was terug zien in de wet die het verbod om permanente amfiteaters te bouwen.²⁰

Olivier Hekster heeft ook onderzoek gedaan naar de theaters in de keizertijd. Hekster, gespecialiseerd in de ideologie van keizers, bestudeerde voor zijn werk 'Imaginary Kings' de rol van de keizer in het theater.²¹ In dit werk wordt duidelijk uiteengezet hoe een keizer zich diende te gedragen in het theater. Aan de hand van verschillende casussen laat Hekster zien hoe de houding van de keizer invloed had op zijn sociale en politieke status. Hekster kijkt in zijn werk vooral naar keizers die regeerden na de overgangperiode van de Republiek naar het principaat. Hij verwijst slechts op enkele momenten naar Augustus en Caesar. Hekster laat deze transitiefase dus voor een groot deel buiten beschouwing. Daarbij komt dat hij aspecten als de organisatie en het doel van spelen ook buiten beschouwing laat. Opvallend aan de rest van de bovenstaande literatuur is dat juist dit aspect bijna overal ontbreekt of slechts deels naar voren komt, zoals in het werk van Futrell. Zoals hierboven uiteengezet is, focussen de verschillende studies over het Romeins theater zich voornamelijk op de verschillende vormen van spelen en vermaak, de rol van de keizer in het theater en de sociale stratificatie in de theaters. Andere studies plaatsen spelen in het breder spectrum van de religie en religieuze festivals. Daarbij komt dat bijna alle studies een langere periode beschrijven. Er wordt niet specifiek gekeken naar de transitiefase van de Republiek naar het principaat. We kunnen dus concluderen dat in het algemeen de focus niet op de organisatie of reorganisatie van spelen ligt. De lacune in onderzoek naar deze specifieke periode en de focus op de organisatie van spelen maken het uitgangspunt voor dit onderzoek relevant. Het onderzoek biedt niet alleen een specifiek overzicht van een aantal spelen en hun politieke doeleinden, maar ook op welke manier politieke veranderingen hun weerslag hadden op de organisatie, het doel en de impact van spelen in Rome tussen 60 v.Chr. en 14 n.Chr. De periode is afgebakend van 60 v.Chr. tot

---

¹⁸ A. Futrell, *The Roman Games: Historical Sources in Translation* (Oxford 2006)11.

¹⁹ A. Futrell, *The Roman Games*, 12.

²⁰ Ibidem, 52.

²¹ O. Hekster, 'Caputerd in the gaze of power: Visibility, games and Roman imperial representation' in: Olivier Hekster en Richard Fowler eds., *Imaginary Kings: Royal Images in the Ancient Near East, Greece and Rome* (München 2005) 158.

14 n.Chr. Dit is het jaar waarin het eerste triumviraat ontstond, waarmee het verval van de Romeinse Republiek was ingezet, tot aan de dood van Augustus, die het principaat veiliggesteld had. De vraag die in dit onderzoek centraal staat sluit hier dan ook bij aan: “in hoeverre betekende de overgang van de Republiek naar het principaat, tussen 60 v.Chr. en 14 n.Chr., ook een verandering betreffende organisatie, doel en impact van de spelen in de stad Rome en vice versa?”

Methode

Het onderzoek beslaat de periode van 60 v.Chr. tot 14 n.Chr., de overgang van de Republiek naar het principaat. Door op dit scharnierpunt in het verleden in te zoomen, wordt getracht om verschillende veranderingen bloot te leggen. De periode is opgesplitst in vier kleinere perioden die parallel lopen met de volgende historische gebeurtenissen. Het eerste hoofdstuk is representatief voor de spelen in de stad Rome ten tijde van de Republiek. Dit hoofdstuk behandelt de periode van 60 v.Chr. tot 49 v.Chr. Wegens gebrek aan bronmateriaal is er ook gekeken naar spelen uit de periode vóór 60 v.Chr. De verwachting is dat deze ook representatief zijn voor de spelen in de stad Rome voor de periode tussen 60 en 49 v.Chr. Het eerste hoofdstuk eindigt bij het jaar 49 v.Chr., het jaar waarin Julius Gaius Caesar het dictatorschap veiligstelde. Het tweede hoofdstuk gaat in op de korte regeringsperiode van Caesar. Hierin wordt gekeken naar de spelen in de stad Rome georganiseerd tijdens de 'regeerperiode' van Caesar. Dit hoofdstuk eindigt dan ook bij zijn dood in het jaar 44 v.Chr. Hoofdstuk drie gaat in op de periode van de burgeroorlog die doorliep tot het jaar 27 v.Chr., het jaar waarin Octavianus Augustus werd. Het laatste hoofdstuk behandelt de periode van 27 v.Chr. tot 14 n.Chr., de periode waarin Augustus alleenheerser was over het Romeinse rijk. Iedere periode staat model voor een transitiefase in de ontwikkeling van de Republiek naar het principaat. Voor het onderzoek is gebruik gemaakt van zowel secundaire als primaire bronnen. Deze worden in ieder hoofdstuk aan de hand van een vast stramien geanalyseerd. In het onderzoek is gekeken naar de organisatie en het doel van de spelen in de stad Rome. Verder is er ook gekeken naar de impact van de desbetreffende spelen. De primaire bronnen zijn voor dit laatst genoemde aspect de voornaamste bron. De resultaten van ieder hoofdstuk worden in het laatste hoofdstuk van het onderzoek samengevoegd. Hierin is te lezen op welke manier spelen en politiek in deze vier periodes zich met elkaar verhielden en hoe deze zich ontwikkelden.

1. Van triumviraat tot dictator

Het onderzoek begint bij het jaar 60 v.Chr., het jaar waarin Pompeius, Crassus en Caesar het eerste triumviraat tot stand brachten. Dit stond model voor de opkomst van rijke en machtige individuen tegen wie de Romeinse Republiek uiteindelijk niet bestand bleek. Hieronder is te lezen op welke manier de organisatie van spelen geregeld was ten tijde van de Republiek, maar ook op welke manier deze invloedrijke individuen via onder andere spelen hun macht probeerden te vergroten.

Spelen maakten in het oude Rome deel uit van religieuze festivals. Aan het begin van de Republiek was er maar één festival dat op regelmatige basis georganiseerd werd. De *Ludi Maximi* of *Romani*, ter ere van Jupiter Optimus Maximus, deze werden in september gehouden. Gedurende de tijd kwamen er steeds meer festivals bij en duurden ook steeds langer.²² Deze ontwikkeling vond vooral in het midden van de Republiek plaats. In het ingewikkelde politieke systeem van de Romeinse Republiek behoorden het organiseren van religieuze festivals en spelen tot de taak van de *aediles*. Er waren twee soorten *aediles* ten tijden van de Republiek, de *aedilis curulis* en de *aedilis plebis*.²³ De functie van *aedilis* was een relatief laag ambt, echter gaf het wel ambitieuze jonge mannen al vroeg de kans om veel populariteit te verwerven.²⁴ Het ambt van *aedilis* nam grote kosten met zich mee waardoor verschillende Romeinse families in grote schulden raakten. Cicero zei hierover dat dit systeem niet de vrijgevigheid van de organisator, maar louter zijn welvaart toonde. Cicero erkende echter ook dat niets meer aantrekkingskracht had dan spelen.²⁵ Buiten de spelen die bij vaste festivals (*Ludi*) van de Romeinse kalender hoorden waren er ook nog bijzondere spelen (*munera*), die niet perse door een *aediles* georganiseerd dienden te worden.²⁶ Deze bijzondere spelen werden oorspronkelijk gehouden bij het overlijden van iemand, of ter nagedachtenis aan voorouders.²⁷ Hierbij werd het volk herinnerd aan de familie en diens prestaties. Ten tijde van de Late Republiek kwamen deze *munera* steeds vaker en werden ze voornamelijk gehouden ter ere van militaire overwinningen.²⁸

Hieronder zal verder worden ingegaan op de spelen georganiseerd door Sulla, Caesar, Pompeius en Clodius. Er zal besproken worden op welke manier deze spelen zich onderscheidden van andere spelen uit de Late Republiek. Eveneens zal er worden gekeken

---

²² A. Futrell, *The Roman Games*, 29; G. Manuwald, *Roman Republic Theatre* (Cambridge 2011) 42.

²³ H. Flower, *Ancestor Masks and Aristocratic Power in Roman Culture* (Oxford 1996) 49.

²⁴ A. Futrell, *The Roman Games*, 3.

²⁵ Cicero, *Letters to his Friend* I 47.

²⁶ G. Manuwald, *Roman Republic Theatre*, 41.

²⁷ H. Flower, *Ancestor Masks and Aristocratic Power*, 65.

²⁸ A. Futrell, *The Roman Games*, 4.

naar de impact van deze spelen. De eerste spelen die besproken zullen worden zijn de *Ludi Victoriae* van Sulla, uit het jaar 81 v.Chr.

Buiten de spelen die bij de religieuze festivals of begrafenissen hoorden, werd het ten tijde van de Late Republiek steeds meer gewoon om ter ere van een overwinning spelen te organiseren, deze werden *Ludi Votivi* genoemd. De *Ludi Votivi* maakten dus geen deel uit van een religieus festival, begrafenis of herdenking. Het bekendste voorbeeld hiervan waren de spelen van Sulla in het jaar 81 v.Chr. Deze spelen stonden bekend als de *Ludi Victoriae*, ter ere van de overwinningen van Sulla. In het jaar 80 v.Chr. werden deze voor de tweede keer georganiseerd.²⁹ Het is waarschijnlijker dat deze spelen nog niet de naam *Ludi Victoriae* droegen en dat deze term later aan de spelen is toegekend.³⁰ Later kregen deze spelen de naam *Ludi Victoriae Sullanae*, om ze te onderscheiden van de spelen van Caesar, waarover later meer.³¹ De spelen waren ongekennd in omvang en belangrijk voor het imago van Sulla. Normaal gesproken werden overwinningen alleen gevierd tijdens de vaste religieuze festivals, zoals bijvoorbeeld de *Ludi Apollinares*. Voor het eerst werden de spelen gehouden als verering van een persoon, in plaats van een bepaalde godheid. Spelen als deze waren een uitzondering in de Late Romeinse Republiek. Daarbij waren dit de eerste spelen waarbij een nog levend persoon in het middelpunt stond. Deze ontwikkeling liet de start van een personencultus zien.

In de periode hierna zijn geen spelen als deze meer terug te zien. Innovatie en jezelf onderscheiden ten opzichte van anderen bleef echter belangrijk. Een goed voorbeeld hiervan waren de spelen die Julius Caesar in 65 v.Chr. als *aedilis curulis* organiseerde.³² Caesar en zijn collega M. Bibulus waren in dat jaar verantwoordelijk voor de organisatie van de *Ludi Megalenses* in april en de *Ludi Romani* later dat jaar. Caesar organiseerde tijdens zijn periode als *aedilis* ook nog andere spelen, los van zijn collega's. Als we kijken naar de spelen van Caesar kunnen we zien dat hij op drie verschillende manieren zich probeerde te onderscheiden van anderen. Ten eerste maakte hij bij de organisatie niet alleen gebruik van het geld wat de staat beschikbaar stelde, maar investeerde hij er ook zijn eigen geld in. Hiermee verdween het onderscheid tussen spelen door de staat gefinancierd en privaat gefinancierde spelen. Dit toonde andermaal zijn vrijgevigheid. Caesar huurde zo veel gladiatoren in dat de senaat hem een halt toeriep. De senaat bracht het aantal professionele vechters terug, zij verboden hem een groter aantal gladiatoren dan de limit te gebruiken bij privé gefinancierde spelen.³³

---

²⁹ G.S. Sumi, *Ceremony and Power. Performing Politics in Rome between Republic and Empire* (Michigan 2005) 27.

³⁰ F. Bernstein, *Ludi Publici: Untersuchungen zur Entstehung und Entwicklung der öffentlichen spiele im republikanischen Rom* (Stuttgart 1998) 325.

³¹ G. Manuwald, *Roman Republic Theatre*, 46.

³² Ibidem 12.

³³ A. Futrell, *The Roman Games*, 22.

Vervolgens maakte hij ook gebruik van de mogelijkheid om zijn familie te eren. Hoewel zijn vader al ruim twintig jaar geleden overleden was, organiseerde hij *munera*, zo werd zijn vrijgevigheid en hijzelf opnieuw zichtbaar voor het Romeinse volk. Ten slotte organiseerde hij ook nog spelen ter herinnering aan Marius, de populaire legeraanvoerder, waarmee hij zichzelf in zijn voetsporen plaatste.³⁴ Volgens Cicero kwam het regelmatig voor dat een *aedilis* enorm populair werd door het organiseren van spelen.³⁵ In het geval van Caesar was dit ook het geval. Caesar gebruikte de spelen om zijn vrijgevigheid te tonen en liet hiermee zien een goede magistraat te zijn. Later beloofde hij opnieuw spelen te organiseren als hij verkozen zou worden tot *consul* in het jaar 59 v.Chr.

Het waren vooral de *Ludi Apollinares* die ten tijde van de Late Republiek met politiek in verband werden gebracht. Ten tijde van dit festival probeerden de leden van het eerste triumviraat, Julius Caesar, Pompeius Magnus en Marcus Crassus, de macht in de stad over te nemen en hun positie te legitimeren.³⁶ Pompeius werd uitgelachen en bespot, terwijl Caesar met een afkeurende stilte in het theater ontvangen werd. Het publiek juichte Curio de jongere toe, een politieke opponent van Caesar.³⁷ Het publiek maakte van de spelen gebruik hun stem te laten horen. Tijdens de *Ludi Apollinares* van 57 v.Chr. werd dit nogmaals bekrachtigd. Deze spelen vonden plaats in een tijd van voedselschaarste. Het publiek stond tijdens de voorstelling op en trok uit protest naar het huis van de toenmalige *praetor* Caecilius Rufus. De *praetor* was niet direct verantwoordelijk voor de voedselvoorzieningen in de stad, maar wel voor het welzijn van het volk.³⁸ Het belangrijkste was dat de *Ludi Apollinares* vlak voor de verkiezingen van de *consuls*, later in de maand juli, plaatsvonden. Het was dan ook voor het publiek de beste gelegenheid hun stem te laten horen. Voor een magistraat die streed voor het ambt van *consul*, was het juist één van de beste gelegenheden om stemmen te winnen. Toch was het zeker niet zo dat er alleen tijdens de *Ludi Apollinares* protesten plaatsvonden. In het jaar 56 v.Chr. waren er tijdens de *Ludi Megalenses* een zelfde soort protesten. De organiserende *aedilis plebis* P. Clodius startte een protest tegen de *Lex Roscia*, die bepaalde dat de eerste veertien rijen van het theater voor de *eques* gereserveerd waren.³⁹ De spelen lieten duidelijk een wisselwerking tussen magistraat en publiek zien.

Een ander keerpunt in de organisatie van spelen ten tijde van de Late Republiek zijn de spelen van Pompeius in 55 v.Chr. Het was bij wet verboden om permanente theaters te bouwen in

---

³⁴ G.S. Sumi, *Ceremony and Power*, 27.

³⁵ Cicero, *De Officiis* II 57-58.

³⁶ G.S. Sumi, *Ceremony and Power*, 143.

³⁷ A. Futrell, *The Roman Games*, 25.

³⁸ G.S. Sumi, *Ceremony and Power*, 143.

³⁹ *Ibidem*, 28.

Rome. Voor spelen en festivals werden steeds tijdelijke theaters gebouwd. Pompeius omzeilde deze wet en bouwde in 55 v.Chr. het eerste permanente theater in de stad Rome. Door een altaar voor Venus in het theater op te nemen, liet hij het gebouw doorgaan als een tempel.⁴⁰ Met de gedachte dat dit hem veel populariteit zou opleveren, bleek het in de praktijk echter anders te zijn. Cicero had het vooral over de 'verspillingen' tijdens de openingsspelen van het theater. De spelen hadden niet dezelfde uitstraling als andere spelen die zelfs minder gekost hadden. Vooral de enorme afslachting van wilde beesten werd niet goed ontvangen.⁴¹ De impact van de spelen was dus niet altijd positief. In dit geval zagen we dat het voor Pompeius negatief uitpakte. Het organiseren van spelen zorgde ervoor dat men publiek zichtbaar was, maar dat maakte hen ook kwetsbaar.

Conclusie

Hierboven is te lezen op welke verschillende manieren publieke evenementen als spelen bij konden dragen aan politieke doeleinden ten tijde van de Late Republiek. Romeinse magistraten organiseerden spelen om onder andere hun vrijgevigheid te tonen en politieke invloed te verkrijgen. Het belang van spelen nam steeds meer toe. Dit was terug te zien in het aantal vast terugkerende festivals en het feit dat deze steeds langer duurden.⁴² Deze trend was al in het midden van de Republiek ingezet. Spelen werden steeds meer een mogelijkheid om je te onderscheiden als magistraat. Een voorbeeld hiervan zijn de hierboven beschreven spelen die Caesar als *aedilis* organiseerde. Hij liet hiermee zien een betere magistraat te zijn dan zijn collega's. De spelen van Pompeius waren een voorbeeld dat spelen ook een negatieve impact konden hebben. Het was voor het publiek namelijk een goede mogelijkheid om hun stem te laten horen. Uitzonderlijk voor de Republiek waren de *Ludi Victoriae* van Sulla. Echter hadden deze wel een trend in gezet die later in mindere mate ook steeds terug kwam. Hier ontstond min of meer de personencultus rondom de spelen. Het individu kwam steeds meer centraal te staan. Het aantal spelen namen toe aan het einde van de Republiek en het individu werd steeds belangrijker. Belangrijke personen die geen *aediles* waren, konden dit alleen via het organiseren van bijzondere spelen bereiken. Het aantal bijzondere spelen nam daarom eveneens toe.

---

⁴⁰ A. Futrell, *The Roman Games*, 13.

⁴¹ Cicero, *letters to his friends* I 7.1.

⁴² H. Flower, *Ancestor Masks and Aristocratic Power*, 50.

2. Caesar, *dictator perpetue*

Aan het einde van de Republiek waren er verschillende invloedrijke mannen die hun macht probeerden te vergroten.⁴³ Dit waren onder andere Julius Caesar en Pompeius Magnus, beiden maakten net als Crassus deel uit van het eerste triumviraat. In de nacht van elf op twaalf januari 49 v.Chr. stak Caesar met zijn troepen de rivier de *Rubicon* over. Met deze daad werd hij een vijand van de Romeinse Republiek en ontketende hij een burgeroorlog.⁴⁴ De aanhangers van de senaat, onder andere Pompeius, vluchtten de stad uit en zouden later door de legioenen van Caesar verslagen worden. In het jaar 49 v.Chr. werd hij als dictator benoemd door M. Lepidus, omdat beide *consuls* de stad waren ontvlucht. Hij handhaafde zijn macht door altijd als *consul* verkozen te worden, daarbij was hij militair gezien zo machtig dat hij uiteindelijk als dictator voor het leven (*dictator perpetue*) benoemd zou worden, een ongeziene functie.⁴⁵ In dit hoofdstuk zal worden gekeken op welke manier Caesar spelen gebruikte in zijn korte regeerperiode als dictator.

Caesar had zich in zijn eerdere politieke carrière, als *aedilis*, al in grote schulden gestoken door het organiseren van spelen. Caesar zelf zou het volgens Cicero gezien hebben als geld dat goed besteed zou zijn. Zelf merkte hij echter iets anders op. Cicero zag in de organisatie bijzondere spelen, niet door een *aedilis* georganiseerd, het kwaad. De lange republikeinse traditie van spelen zou hierdoor verloren gaan. Cicero voorspelde dat de *aediles* niet meer aan de verwachtingen van het volk konden voldoen.⁴⁶ Caesar, die nu de machtigste man in Rome was, gaf verschillende andere magistraten de opdracht spelen te organiseren. Hierbij werden de *aediles* financieel minder belast. In 48 v.Chr. organiseerde de *magister equitum* Marcus Antonius spelen op kosten van Caesar. In 47 v.Chr. liet hij een Volkstribuun spelen organiseren. L. Munatius Plancus organiseerde in 47 v.Chr. de *Ludi Apollianers*. wederom op Caesars kosten. Al deze spelen werden niet door Caesar zelf georganiseerd maar wel in zijn naam gehouden.⁴⁷ Het bleef een middel om zijn vrijgevigheid aan het volk van Rome te tonen, ondanks dat hij niet de positie van *aedilis* bezette. Bovendien behoorde het organiseren van de *Ludi Apollianers* oorspronkelijk tot de taak van de *aedilis*, een verantwoordelijkheid waarmee Caesar een loopje nam. Verder was het zeer ongewoon dat hoge magistraten als de *magister equitum* en de *praefectus urbi*, in naam van iemand anders spelen organiseerden.

---

⁴³ K. Raaflaub en M. Toher, *Between Republic and Empire*, 448.

⁴⁴ J.T. Ramsey, 'The Proconsular Years: Politics at a Distance' in Miriam Griffin eds., *A Companion to Julius Caesar* (Blackwell 2009) 53.

⁴⁵ J.F Gardner, 'The Dictator' in: Miriam Griffin eds., *A Companion to Julius Caesar* (Blackwell 2009) 58.

⁴⁶ Cicero, *De Officiis* II 57-58.

⁴⁷ F. Bernstein, *Ludi Publici*, 328.

Niet alleen door het organiseren van spelen maakte Caesar zich populair, hij zorgde er ook voor dat er voldoende en goede middelen waren om spelen te houden. Caesar verbouwde onder andere het *Circus Maximus*, maar financierde ook faciliteiten voor zee-spelen, een theater voor jacht spelen en de verbouwing van het Forum Romanum, zodat *munera* spectaculairder werden.⁴⁸ Caesar liet ook een tempel bouwen voor Venus, waarmee hij die van Pompeius uit 55 v.Chr., probeerde te overtreffen.⁴⁹ Dit vierde hij met spelen ter ere van *Venus Genetricis*. De *Ludi Venus Genetricis* maakten geen deel uit van de vaste kalender, maar vonden onregelmatig plaats. Buiten het overtreffen van Pompeius had Caesar nog een ander doel met de bouw van de tempel en de spelen, beide ter ere van Venus. Hij benadrukte de afkomst van de *Juliae* familie, met Venus als hoofdvoorouder van deze familie.⁵⁰ Caesar was de eerste die door middel van spelen de afkomst van zijn familie zichtbaar maakte.

In het jaar 46 v.Chr. lukte het Caesar om zee-spelen te organiseren. Deze zee-spelen werden *naumachiae* genoemd, wat 'zeeslag' betekent. In het eerste hoofdstuk werd het belang van innovatie al aangegeven en in dit geval was het Caesar gelukt iets unieks te realiseren.⁵¹ Deze spelen maakten deel uit van de viering van zijn viervoudige triomf: Pharsalus, Pharnaces, Afrika en Spanje, die Caesar hield ter ere van zijn overwinningen. Eén jaar later verslaat hij de zoon van Pompeius in de slag bij Munda. Dit nieuws werd in Rome gevierd met het *Parilia* festival, wat van origine een festival voor herders was. Caesar voegde onder andere wagenrennen aan het *Parilia* festival toe. In het bijzonder maakte Caesar de laatste dag van het *Parilia* festival symbool voor het einde van de burgeroorlog, die met de uitschakeling van Pompeius Junior bereikt was.⁵² Caesar zelf was niet in Rome aanwezig tijdens dit festival. Hij had zijn terugkeer gepland vlak vóór de viering van de *Ludi Romani* in september. Caesar schreef in een brief aan Lamia, de organisator van deze *Ludi Romani*, dat hij veel van deze spelen verwachtte. Caesar zou zich dan niet voor niets haasten. Opvallend is dat hij tijdens deze *Ludi Romani*, niet alleen zichzelf een prominente plaats in het theater gaf, maar ook nog drie andere personen stonden duidelijk dicht naast hem. Marcus Antonius, Brutus en Octavianus namen aan zijn zijde plaats. Aangezien Caesar de bijzondere positie van dictator bekleedde, leek het erop dat hij zijn eventuele opvolgers voor het volk zichtbaar probeerde te maken.⁵³

---

⁴⁸ A. Futrell, *The Roman Games*, 69.

⁴⁹ F. Bernstein, *Ludi Publici*, 328.

⁵⁰ G. Manuwald, *Roman Republic Theatre*, 46.

⁵¹ A. Futrell, *The Roman Games*, 77.

⁵² G.S. Sumi, *Ceremony and Power*, 64.

⁵³ *Ibidem*, 64.

In het jaar 45 v.Chr. introduceerde Caesar een festival ter ere van hemzelf. De *Ludi Victoriae Caesaris* duurden van 20 tot 30 juli, de geboortemaand van Caesar. Deze spelen waren ter ere van zijn overwinningen, maar misschien nog wel belangrijker is dat hij zich hiermee distingeerde van Sulla, het boegbeeld van de *optimaten*. Sulla organiseerde, zoals in het eerste hoofdstuk al te lezen was, voor het eerst de *Ludi Victoriae Sullanae*, ter ere van diens overwinningen.⁵⁴ Caesar had eerder al spelen ter ere van Marius georganiseerd, de rivaal van Sulla. Hiermee had hij laten zien zich achter deze populaire legeraanvoerder, die het boegbeeld van de *populares* was, te scharen. Wederom stond bij deze spelen de godin Venus centraal, naast de persoon Caesar zelf.⁵⁵

Conclusie

Met de veranderde machtspositie van Julius Caesar kunnen we ook enkele veranderingen ten opzichte van de organisatie van de spelen terugzien. Het eerste wat opviel was het feit dat Caesar invloed uitoefende op spelen die normaal door een *aediles* georganiseerd werden. Voor hogere magistraten was het ten tijde van de Late Republiek alleen mogelijk om bijzondere spelen te organiseren. Een tweede wat opviel was het feit dat zelfs hogere magistraten in naam van Caesar en op zijn kosten, spelen organiseerden. Dat spelen een belangrijk middel waren om politieke macht te verkrijgen en populair te worden bij het volk kunnen we wederom terugzien in het feit dat Caesar enorm veel geld investeerde in plaatsen en gebouwen die spelen faciliteren. Een laatste punt wat opviel bij de spelen ten tijde van het bewind van Caesar, was het feit dat zijn directe naasten prominent zichtbaar waren tijdens de spelen. Dit had natuurlijk alles te maken met de eventuele opvolging van Caesar, een situatie die zich nog niet eerder had voorgedaan. Verder bleven bepaalde trends uit de Republiek zich ook in deze tijd voortzetten. Het belang van het individu en de personencultus zet zich door middel van de *Ludi Victoriae Caesaris* voort. Ook de spelen ter ere van de verschillende triomfen lieten dit zien. Verder zagen we het belang van innovatie terug bij de *naumachiae*. Caesar maakte van spelen gebruik om zijn reputatie en faam te vergroten en zichzelf in een positief daglicht te stellen, dat was terug te zien bij de bouw van de nieuwe tempel en spelen ter ere van Venus en de *Ludi Victoriae Caesaris*.

---

⁵⁴ G. Manuwald, *Roman Republic Theatre*, 46.

⁵⁵ F. Bernstein, *Ludi Publici*, 328.

3. Na de dood van Caesar

Julius Caesar werd op 15 maart 44 v.Chr. door verschillende leden van de senaat om het leven gebracht. Gaius Cassius en Marcus Brutus namen het initiatief en zagen zichzelf hierdoor als de bevrijders van de dictatuur. Zij trachtten met deze daad de Republiek te herstellen.⁵⁶ De chaos die deze daad met zich meebracht hadden zij echter niet voorzien. In de stad waren nog altijd veel aanhangers van Caesar, onder andere Marcus Antonius en Octavianus. Tijdens de periode van onrust ontvluchtten Marius Brutus en Gaius Cassius de stad.⁵⁷ De onrust werd mede veroorzaakt door het testament van Caesar, waarin stond dat zijn grond en een geldbedrag van 300 sestertiën aan iedere burger van de stad werd toegekend.⁵⁸ Opvallend was dat niet Marcus Antonius, maar Gaius Octavianus als *magister equitum* werd benoemd en daarmee zijn voornaamste erfgenaam bleek te zijn.⁵⁹ Octavianus deed er in de periode hierna alles aan om zijn erfenis, maar ook zijn politieke en militaire positie veilig te stellen. In dit hoofdstuk zal er gekeken worden naar enkele spelen gehouden in deze turbulente periode. Aan de hand van twee voorbeelden wordt duidelijk gemaakt op welke manier spelen en politieke doelen in deze periode met elkaar verweven waren.

Het eerste voorbeeld uit deze periode zijn de *Ludi Apollinares* gesponsord door Marcus Brutus. Ten tijde van de Late Republiek, zoals in het eerste hoofdstuk beschreven, stonden de *Ludi Apollinares* al bekend om hun politieke karakter. Belangrijk was dat tijdens het bewind van Caesar alle festivals en spelen steeds meer geassocieerd werden met diens overwinningen.⁶⁰ De *Ludi Apollinares* waren in deze tijd extra belangrijk voor Caesar, omdat deze in zijn geboortemaand werden gehouden.⁶¹ Brutus probeerde de associatie met Caesar te stoppen en koos ervoor om juist deze spelen in het jaar 44 v.Chr. te organiseren. Als één van zijn moordenaars was het zijn doel om de herinnering aan Caesar en zijn nalatenschap te doen vergeten. Het beste voorbeeld dat het doel van deze spelen illustreert was het feit dat Brutus wilde dat de tragedie *Brutus a fabula praetexta* werd opgevoerd. Dit stuk ging over zijn beroemde voorvader, die de koning had verdreven en de Republiek hersteld had.⁶² Bovendien werd ook het standbeeld van Pompeius tijdens deze spelen getoond. Er was geen betere manier om de nalatenschap van Caesar te ontkennen dan een standbeeld van zijn grootste vijand in het theater te plaatsen. Brutus zag het standbeeld van Pompeius als een symbool

---

⁵⁶ J.S. Richardson, *Augustan Rome 44 BC to AD 14. The Restoration of the Republic and the Establishment of the Empire* (Edinburgh 2012) 11.

⁵⁷ J.S. Richardson, *Augustan Rome*, 12.

⁵⁸ *Ibidem* 15.

⁵⁹ *Ibidem*.

⁶⁰ G.S. Sumi, *Ceremony and Power*, 143.

⁶¹ *Ibidem*, 144.

⁶² *Ibidem*, 145.

van de republikeinse vrijheid. Men kan eenvoudig concluderen dat deze spelen doordrenkt waren met politieke doeleinden.

Het organiseren van deze spelen was echter niet eenvoudig voor Brutus, aangezien hij de stad uit was gevlucht. C. Antonius was namens Brutus in Rome aanwezig om enkele regelingen te treffen. Toch bemoeide Brutus zich intensief met de organisatie. Hij reisde persoonlijk naar Napels om de acteurs uit te kiezen en selecteerde zelf het wild voor de jachtpartijen. Hij gaf duidelijk de instructie dat alle beesten gedood en niet verkocht dienden te worden. Daarbij kwam ook het gegeven dat hij alle kosten van de spelen op zich nam. In de literatuur is niets bekend of er tijdens dit festival ook wagenrennen zijn gehouden in het *Circus Maximus*. Toch gaat men hier vanuit aangezien dit een vast onderdeel van de *Ludi Apollinares* was.⁶³ Omdat Brutus zelf niet aanwezig kon zijn, was hij ook niet zichtbaar voor het grote publiek. Een belangrijk onderdeel van de *Ludi Apollinares* was de *pompa circensis*. Tijdens deze processie had de magistraat die het festival organiseert het voorrecht om deze processie aan te voeren en zichzelf daarmee aan het volk te tonen.⁶⁴ In dit geval liep C. Antonius voorop. Het was ook Antonius die er voor gekozen had om niet de eerder genoemde tragedie *Brutus a fabula praetexta*, maar *Tereus* te laten uitvoeren. Het is niet duidelijk op welke manier deze tragedie een symbolische bijdrage zou hebben kunnen leveren aan het verhaal van de 'samenzweerders'. Verder had Brutus er op willen toezien dat de spelen niet aangekondigd zouden worden met '*monae Juliae*' omdat de maand juli nog altijd geassocieerd werd met de geboorte van Caesar. Brutus pleitte voor de aankondiging '*monae Quinctilon*'. De afwezigheid van Brutus zorgde ervoor dat de aanhangers van Caesar de spelen toch aankondigden op de eerst genoemde manier.⁶⁵ Appianus schreef over een demonstratie in de theaters gedurende deze spelen. Hij stelde dat een deel van het publiek schreeuwde om de terugkeer van de Brutus en Cassius naar Rome.⁶⁶ Als reactie hierop zou een andere groep toeschouwers de spelen hebben stop gezet, totdat de roep om de terugkeer van Brutus en Cassius werd gestopt. De manier van spreken van Appianus doet vermoeden dat deze demonstratie en de roep om de terugkeer van Brutus en Cassius van boven af geregeld waren.⁶⁷

Brutus had gehoopt een debat te openen over de macht en politieke status die Caesar had. Brutus en Cassius zochten naar middelen om dit te bereiken. Dit was niet eenvoudig aangezien ze de stad ontvlucht waren. Zij hadden geen toegang tot de publieke ruimtes van

---

⁶³ G.S. Sumi, *Ceremony and Power*, 145.

⁶⁴ J. Latham, *Performance, Memory, and Processions in Ancient Rome. The Pompa Circensis from the late Republic to Late Antiquity* (Cambridge 2016) 14.

⁶⁵ I G.S. Sumi, *Ceremony and Power*, 147.

⁶⁶ Appianus, *The Civil Wars* III 24.

⁶⁷ G.S. Sumi, *Ceremony and Power*, 147.

de stad, waar politieke boodschappen verkondigd werden. De organisatie van de *Ludi Apollinares* werd daarom gezien als een belangrijk middel om hun doel te bereiken.⁶⁸ Hoewel Cicero en Appianus beweerden dat men tijdens de spelen riep om de terugkeer van Brutus naar de stad, lukte het Brutus niet om dit te bereiken. De uiteindelijke opvoering van *Tereus* in plaats van *Brutus a fabula praetexta*, het gebruik van 'monae Juliae' als aankondiging van de spelen, de demonstratie die de roep om Cassius en Brutus stopte en zijn afwezigheid bij de *pompa circensis* maakten dat de herinnering aan Caesar niet verdween en Brutus zijn doel niet bereikte.⁶⁹

Het tweede voorbeeld van spelen gehouden in de periode tussen 44 v.Chr. en 27 v.Chr. zijn de *Ludi Victoriae Caesaris* georganiseerd door Gaius Octavianus. Octavianus was in de maand mei van dat jaar teruggekeerd in de stad Rome. Zijn afwezigheid had er volgens Cicero voor gezorgd dat hij deels in de vergetelheid was geraakt. Octavianus bleef uit angst voor Marcus Antonius op de achtergrond gedurende de maanden mei en juni.⁷⁰ Politiek gezien was Octavianus ook in het nadeel. Octavianus was uitgesloten van de senaat en andere politieke ambten. Daarbij was hij ook in een persoonlijke tweestrijd met Marcus Antonius beland. Publieke ceremonies als spelen en *contio's* waren de enige mogelijkheden om te communiceren met het volk en Caesars veteranen.⁷¹

De spelen vonden plaats van 20 tot 28 juli in het jaar 44 v.Chr. Een belangrijk aspect van de spelen was de associatie met Julius Caesar en het goddelijke hoofd van de familie, Venus Genetrix.⁷² De *Ludi Victoriae Caesaris* werden voor het eerst gehouden op 26 september 46 v.Chr. Dit was de laatste dag van Caesars triomf. Deze spelen bestonden uit *munera* voor zijn dochter Julia en *Ludi* ter ere van zijn verovering van Galië. Dit allemaal geweid aan de tempel van Venus. Caesar had deze spelen eerder gebruikt om zijn familie te eren. Octavianus gebruikte deze spelen om verschillende redenen. Ten eerste moesten deze spelen de herinnering aan Caesar doen opleven. De herinnering aan een voorouder of familielid levende houden was zeer gebruikelijk in het oude Rome.⁷³ Op deze manier trachtte hij ook zijn banden met de familie aan te tonen. Aangezien Octavianus via het testament van Caesar geadopteerd was, behoorde hij niet daadwerkelijk tot de 'familie' van de *Juliae*. Toch was dit voor Octavianus van belang om aan te tonen, aangezien hij hiermee zijn erfenis en politieke positie kon veilig stellen.⁷⁴ Dit leverde protest op van onder andere Marcus Antonius.⁷⁵

---

⁶⁸ G.S. Sumi, *Ceremony and Power*, 145.

⁶⁹ Ibidem, 148.

⁷⁰ Ibidem, 153.

⁷¹ Ibidem, 153.

⁷² Ibidem, 151.

⁷³ H. Flower, *Ancestor Masks and Aristocratic Power*, 86.

⁷⁴ G.S. Sumi, *Ceremony and Power*, 151.

⁷⁵ K. Galinsky, *The Cambridge Companion to the Age of Augustus* (Cambridge 2005) 152.

Tot slot gaven deze spelen Octavianus de mogelijkheid tot publieke zichtbaarheid. Het festival voor Venus Genetrix werd oorspronkelijk gehouden in september, maar in het jaar 45 v.Chr. werd het door Caesar verplaatst naar juli. Het is zeer waarschijnlijk dat dit eigenlijk pas in 44 v.Chr. gebeurde. Octavianus had deze spelen, als reactie op de spelen van Brutus, naar de maand juli verplaatst om de associatie met Caesar nogmaals aan te duiden.⁷⁶ Suetonius en Dio schreven beiden dat niemand anders de organisatie van deze spelen, die ter ere van Venus Genetrix werden gehouden, op zich nam. Beiden dachten dat niemand dit durfde vanwege de associatie met de familie van Caesar.

Octavianus probeerde Caesars nalatenschap in leven te houden door de privileges die senaat destijds aan Caesar gegeven had over te nemen. Hierbij ging het vooral om het dragen van de diadeem van Caesar en het gebruiken van diens troon. Hiermee trachtte hij te laten zien 'hetzelfde' te zijn als Caesar. Octavianus had eerder al een poging ondernomen om dit te bewerkstelligen voor spelen in de maand mei, maar deze privileges werden hem toen ontzegd door de *aedilis* Critonius. Dit werd hem bij een *contio* van Marcus Antonius andermaal ontzegd.⁷⁷ Tijdens de spelen die Octavianus in juli 44 v.Chr. organiseerde droeg hij wel Caesars diadeem en nam hij plaats op zijn troon. Het publiek ontving zijn verschijning met luid applaus. Het waren de aanhangers van Caesars en in het bijzonder zijn veteranen die hier al langer om vroegen. Het applaus voor Octavianus tijdens zijn spelen was een goede indicatie van zijn populariteit. De spelen van Octavianus waren compleet geïntegreerd in de politieke context van deze tijd: de verwachtingen van Caesars veteranen, de spelen van Brutus en de wetgeving van Marcus Antonius na de *Idus Martiae*. De spelen waren in het geval van Octavianus de enige mogelijkheid om te communiceren met het volk en enige politieke prestige te behalen. Ondanks deze spelen bleef Marcus Antonius op dit moment de machtigste man in de stad, desalniettemin gaven deze spelen Octavianus wel een flinke voorsprong bij het volk ten opzichte van Brutus en Marcus Antonius.

Conclusie

De spelen van Brutus en Octavianus hadden beide betrekking op de herinnering aan Caesar. De eerstgenoemde had het doel de herinnering aan Caesar te doen stoppen. De spelen droegen op verschillende manieren bij aan dit doel. Onder andere het toneelstuk *Brutus fabula praetexta*, het standbeeld van Pompeius en de aankondiging van de spelen moesten hieraan bijdragen. Opvallend is bij dit voorbeeld dat de tegenstanders van Brutus door zijn afwezigheid in staat waren geweest om de spelen te beïnvloeden. Dit maakte onder andere dat de spelen

---

⁷⁶ G.S. Sumi, *Ceremony and Power*, 151.

⁷⁷ K. Galinsky, *The Cambridge Companion*, 152.

niet succesvol waren. De spelen van Octavianus hadden juist het doel de herinnering aan Caesar levende te houden. Daarbij was het voor Octavianus een eerste echte gelegenheid om politiek actief te zijn, na de dood van Caesar. Het zichtbaar maken van de familiere band en de opvolging van Caesar waren de redenen om deze spelen te organiseren. Het lukte Octavianus om zich als de opvolger van Caesar aan het volk te presenteren, onder meer door zijn diadeem te dragen en op zijn troon plaats te nemen. Toch bleef Marcus Antonius in de eerste jaren na de dood van Caesar de machtigste man in Rome.

4. Octavianus wordt Augustus

Op 13 januari in het jaar 27 v.Chr. werd de Republiek door Augustus 'hersteld' en werd de burgeroorlog officieel beëindigd. Octavianus had drie jaar hiervoor Marcus Antonius verslagen bij de slag bij Actium, waarmee hij zijn belangrijkste concurrent had uitgeschakeld. De senaat verleende op 16 januari de titel *Augustus* ('de verhevene') aan Octavianus, op initiatief van Lucius Munatius Plancus.⁷⁸ Vanaf dit moment spreken we van het principaat, waarin Augustus de positie van *princeps* bezette. Met de komst van het principaat konden individuele senatoren in mindere mate concurreren om een dominante plek in de Romeinse politiek. Hiermee verdween een belangrijk motief voor het organiseren van spelen, voor niet keizerlijke personen.⁷⁹ In dit hoofdstuk wordt gekeken of deze hypothese juist is. Het hoofdstuk focust zich daarbij specifiek op de regeerperiode van Augustus tot zijn dood in 14 n.Chr.

Het eerste wat opviel als we kijken naar de spelen van Augustus is de strakke regulatie, waarmee Augustus de organisatie van spelen controleerde.⁸⁰ Deze controle was nadelig voor magistraten, die niet tot de keizerlijke familie behoorden. Dit was terug te zien in het feit dat er geen spelen bekend zijn die door niet-leden van de keizerlijke familie georganiseerd zijn. Augustus voerde daarbij enkele wetten in die de sociale stratificatie in het theater reguleerden, waarbij de zitplaatsen in het theater als de ideale weerspiegeling van de samenleving moesten dienen.⁸¹ Daarbij voegde hij ook *munera* toe aan de vaste kalender van Romeinse festivals. Augustus liet de organisatie over aan de *praetoren* en *consuls*, in plaats van de *aediles*. Daarbij limiteerde hij ook de *munera* in omvang en kosten.⁸² Gladiatorenspelen mochten vanaf dit moment nog alleen maar worden uitgevaardigd bij een decreet van de senaat.⁸³

Een tweede aspect wat van belang was, waren de spelen die Augustus zelf organiseerde. Augustus organiseerde zelf verschillende keren spelen van grote omvang. Dit is onder andere terug te lezen in zijn *Res Gestae*. In de *Res Gestae Divi Augusti* schrijft Augustus dat hij drie maal gladiatoren spelen in zijn eigen naam en vijf maal in naam van zijn zonen of kleinzonen organiseerde. Aan deze spelen zouden minimaal 10.000 mannen hebben deelgenomen. Twee maal in zijn eigen naam en een derde maal in naam van zijn kleinzoon, liet Augustus atleten vanuit het hele rijk naar Rome komen voor wedstrijden. Verschillende andere magistraten organiseerden drieëntwintig maal spelen in naam van Augustus. Toen hij voor de dertiende

---

⁷⁸ Suetonius, *The lives of Caesar* II 7.2.

⁷⁹ A. Futrell, *The Roman Games*, 29.

⁸⁰ G.S. Sumi, *Ceremony and Power*, 238.

⁸¹ J. Latham, *Performance, Memory, and Processions in Ancient Rome*, 88.

⁸² G.S. Sumi, *Ceremony and Power*, 28-30.

⁸³ K. Galinsky, *The Cambridge Companion*, 161.

maal consul was organiseerde hij voor het eerst spelen ter ere van de godheid Mars. Ook organiseerde Augustus meerdere malen jachtpartijen in het *Circus Maximus*, het forum of in een amfitheater. Hij deed dit in totaal zesentwintig keer, waarbij meer dan 3.500 dieren gedood werden.⁸⁴ Het is echter belangrijk mee te nemen dat deze bron door Augustus zelf was opgesteld. Of dit verhaal helemaal overeenkomt met de historische werkelijkheid valt daarom te betwijfelen. Toch gaan historici over het algemeen er vanuit dat dit voor het grootste gedeelte wel zo is. Het geeft in ieder geval aan dat hij het belangrijk achtte dat men kennis nam van de spelen, die hijzelf georganiseerd had of in zijn naam georganiseerd waren.

Hieronder zullen enkele spelen worden geanalyseerd die van belang zijn voor de periode van het principaat. De eerste spelen die we bekijken zijn de *Ludi Romani* uit 23 v.Chr. Deze spelen waren een uitzondering op de regel, waarbij *praetoren* en *consuls* verantwoordelijk waren voor de organisatie van spelen. De spelen werden georganiseerd door Tiberius en Marcellus. Beiden waren destijds *aediles*, maar ook directe naasten van Augustus en kregen zo de kans om populariteit te verwerven bij het volk. Augustus gebruikte deze spelen om zijn eventuele opvolgers zichtbaar te maken. Dit had wellicht alles te maken met het feit dat Augustus ziek was op dat moment.⁸⁵

De *Ludi Saeculares* en de *Ludi Martiales* zijn de enige spelen die Augustus bij naam noemt in zijn *res gestae*. Op 31 mei in het jaar 17 v.Chr. werden de *Ludi Saeculares* gehouden. Dit festival bestond uit verschillende theatrale opvoeringen, wagenrennen en jachtpartijen.⁸⁶ Deze spelen werden, sinds de stichting van de stad, iedere honderd jaar gehouden ter ere van een nieuwe eeuw.⁸⁷ In het geval van deze *Ludi Saeculares* waren de laatste spelen 110 jaar geleden gehouden. In 27 v.Chr. waren deze omwille van de roerige politieke situatie overgeslagen. Augustus greep in 17 v.Chr. zijn kans om deze zeer belangrijke spelen alsnog te organiseren, dit maal ter ere van het feit dat hij zijn titel tien jaar geleden ontvangen had.⁸⁸ Augustus gebruikte deze spelen ook om de herleving van Rome na de burgeroorlogen te vieren.⁸⁹ Ten slotte was de zichtbaarheid van Augustus in de stad Rome van groot belang bij deze spelen. Sinds zijn aftreden als *consul* in 23 v.Chr. was hij minder zichtbaar geweest voor het volk. Opvallend bij deze *Ludi Saeculares* was de rol van kinderen, moeders en het belang

---

⁸⁴ Augustus, *Res Gestae Divi Augusti* 22.

⁸⁵ G.S. Sumi, *Ceremony and Power*, 239. Dit had Augustus ook al eerder gedaan met Agrippa ten tijde van het tweede triumviraat.

⁸⁶ A. Boyce, 'Processions in the Acta Ludorum Saecularium' *Transactions and Proceedings of the American Philological Association* 72 (1941) 36-48.

⁸⁷ B. Severy, *Augustus and the Family at the Birth of the Roman Empire* (New York 2003) 57; J.S. Richardson, *Augustan Rome 44 BC to AD 14*, 124.

⁸⁸ G.S. Sumi, *Ceremony and Power*, 244.

⁸⁹ B. Severy, *Augustus and the Family*, 57.

van geboorte en vruchtbaarheid. De herleving van de gezinsmoraal moest hiermee gevierd worden. Deze was recentelijk door Augustus, door middel van de *Lex Julia de maritandis ordinibus*, hersteld.⁹⁰

De *Ludi Martiales* vonden jaarlijks plaats en werden door de *consul* van dat jaar georganiseerd. De spelen die we hieronder analyseren vonden plaats in het jaar 2 v.Chr. Deze spelen bevatten verschillende onderdelen. Als eerste vonden er wagenrennen plaats, gesponsord door zijn kleinzonen Gaius en Lucius. Ook vond er een uitvoering plaats van de *Lusus Troiae*, waarin Agrippa Postumus een van de hoofdrollen op zich nam. Als derde waren er gladiatoren spelen en als vierde vonden jachtpartijen plaats in het *Circus Maximus*. Tot slot vonden er ook zeeslagen, *naumachiae* plaats. De spelen werden gehouden ter ere van *Mars de Wreker*, de teruggekregen standaarden die door de Parthen afgenomen waren en de stabiele situatie aan de oostgrens. Tijdens deze viering werden niet alleen spelen gehouden, er vonden bijvoorbeeld ook militaire ceremonies plaats. Verder vierde men ook de afronding van de *census* en de volwassenwording van enkele jongemannen.⁹¹ Ook bij deze spelen was het voor Augustus belangrijk dat zijn familie zichtbaar was voor het volk van Rome. Dit wederom om eventuele opvolgers te presenteren. In dit geval waren dat zijn kleinzonen Gaius en Lucius.⁹²

In het jaar 4 werden er spelen gehouden ter ere van de overleden broer van Tiberius, Drusus. Op ditzelfde moment had Tiberius zelf de tempel van Castor en Pollux gerenoveerd en had hij deze naar zichzelf en zijn broer vernoemd. De spelen werden ook gehouden ter ere van het einde van de hongersnood. Belangrijker was dat vanaf dat moment Tiberius dezelfde privileges kreeg als Augustus, terwijl andere magistraten steeds meer beperkt werden in hun macht.⁹³ Dit kwam door het feit dat de beoogde opvolgers van Augustus, Gaius en Lucius, onverwachts overleden waren. Tiberius was nu de beoogde opvolger en kwam daardoor steeds meer gelijk te staan aan de *princeps*.

In het jaar 9 n.Chr. organiseerde Augustus spelen ter ere van *Jupiter Optimus Maximus*. De nederlaag in het Teutoburgerwoud was een teken dat de goden hem ongunstig gezind waren. Spelen waren een manier om de goden weer aan hun kant te krijgen. Opvallend was dat speciaal voor deze spelen een nieuwe wet uitgevaardigd werd door Augustus. Deze wet had opnieuw alles te maken het moreel van het gezin. Augustus gaf de schuld van de militaire

---

⁹⁰ B. Severy, *Augustus and the Family*, 52.

⁹¹ Ibidem, 166.

⁹² G.S. Sumi, *Ceremony and Power*, 240.

⁹³ B. Severy, *Augustus and the Family*, 194.

zwakte aan hen die weigerden te trouwen en kinderen te krijgen.⁹⁴ Nadat de Romeinse legers enkele verliezen geleden hadden, was er een trend zichtbaar waarbij Augustus zijn overwinningen steeds meer ging benadrukken, door middel van triomfen en spelen.

Conclusie

Sinds Augustus de positie van *princeps* bezette was hij in de gelegenheid de organisatie van spelen te veranderen. Hij zorgde ervoor dat de *aediles* geen spelen meer konden organiseren, dit was vanaf nu de taak van de *praetor* of de *consul*. Deze magistraten waren meestal financieel kapitaalkrchtig en aten uit de hand van Augustus. Bijzondere spelen, *munera*, die privé georganiseerd werden mochten sindsdien niet meer dan een bepaald geldbedrag kosten. Augustus maakte het minder aantrekkelijk en lastiger voor andere magistraten om spelen te organiseren en daarmee dus ook om populariteit te verwerven.

Als we naar de spelen ten tijden van Augustus kijken dan zijn ook nog een aantal andere motieven terug te zien voor het organiseren van spelen. Augustus organiseerde niet alleen spelen in zijn eigen naam, maar ook in die van zijn familieleden. Op deze manier werden zij zichtbaar voor het volk. Dit was bijvoorbeeld het geval bij de spelen georganiseerd door Tiberius en Marcellus. Dit zagen we ook terug bij de spelen georganiseerd door Lucius en Gaius. Op deze manier probeerde Augustus zijn eventuele opvolgers zichtbaar te maken, zoals Caesar hiervoor ook al had gedaan. Spelen waren ook een manier om de goden gunstig stellen, zoals terug te zien is bij de spelen ter ere van Jupiter Optimus Maximus. Verder is opvallend dat Augustus bij zijn spelen regelmatig verwijst naar ingevoerde wetten. Het theater moest de weerspiegeling zijn van de ideale samenleving, hierdoor werden de wetten van Augustus 'zichtbaar'. Augustus was er alles aan gelegen om de ideale samenleving te creëren, rondom zijn persoon, waarin hij zijn dynastie trachtte te vestigen.⁹⁵

---

⁹⁴ Ibidem, 202.

⁹⁵ B. Severy, *Augustus and the Family*, 166.

5. Conclusie

Voordat de conclusie hier uiteengezet wordt, is het belangrijk kort terug te grijpen op de vraag die, voorafgaand aan dit onderzoek, gesteld is. In hoeverre betekende de overgang van de Republiek naar het principaat, tussen 60 v.Chr. en 14 n.Chr., ook een verandering betreffende organisatie, doel en impact van de spelen in de stad Rome en vice versa? Om deze vraag te kunnen beantwoorden is het onderzoek onderverdeeld in vier perioden. Iedere periode staat model voor een transitiefase in de ontwikkeling van de Republiek naar het principaat. Thema's als doel en organisatie zijn veelal uit de secundaire literatuur gehaald. Om iets over de impact te kunnen zeggen, is vooral gekeken naar primaire bronnen. Hieronder zullen de resultaten van deze methode, die tot nu toe nog steeds per periode uiteen gezet zijn, naast elkaar worden gelegd. Hierdoor is te lezen op welke manier spelen en politiek zich met elkaar verhielden en op welke manier er een ontwikkeling in de politieke usurpatie van de Romeinse spelen terug te zien is van de Late Republiek tot de vroege keizertijd.

De eerste spelen die beschreven zijn in dit onderzoek zijn de spelen van Julius Caesar in 65 v.Chr. Deze spelen zijn om een tweetal redenen interessant en kenmerkend voor deze periode. Caesar organiseerde deze spelen in de functie van *aedilis*, wat kenmerkend was voor de organisatie van spelen ten tijde van de gehele Republiek. Door spelen te organiseren voor zijn overwinningen kwam er een ontwikkeling op gang waarbij spelen een vorm van zelfpropaganda werden en bijdroegen aan een personencultus. Deze ontwikkeling was voor het eerst zichtbaar bij de *Ludi Victoriae Sullanae* van Sulla. Een andere trend die opmerkelijk was in de tijd van de Late Republiek, was de uitbreiding van het aantal spelen en de duur van spelen. De regelmatig voorkomende *munera* passen ook in deze trend. Deze bijzondere spelen lieten het toe andere personen dan de *aediles* spelen te organiseren. Deze *munera* kwamen steeds vaker voor en kapitaalkrachtige Romeinen, als Pompeius, gebruikten deze spelen om populariteit en steun te verwerven onder het volk. Deze ontwikkeling duidde erop dat het republikeinse systeem de greep op deze spelen steeds meer begon te verliezen.

Caesar komt in het tweede hoofdstuk opnieuw aan bod. Hij bekleedt dan een andere politieke positie. Was hij in de periode van het eerste hoofdstuk nog *aedilis*, waardoor de organisatie van spelen tot een van zijn taken behoorde, bezette hij nu de positie van dictator. Met deze veranderde politieke situatie waren er nog een aantal andere veranderingen op het gebied van de spelen waarneembaar. Hoge magistraten als Marcus Antonius en L. Munatius Plancus organiseerden in opdracht van Caesar spelen. Caesar haalde hiermee een financiële last van de schouders van de *aediles*, maar behoedde zichzelf ook voor het feit dat eventuele politieke tegenstanders hiermee populariteit en steun zouden verwerven. Caesar gebruikte de spelen

ook om zijn eventuele opvolgers voor het volk zichtbaar te maken. Spelen werden in deze tijd ook steeds meer gehouden ter ere van een overwinning wat zeker als een vorm van zelfpropaganda geïnterpreteerd kan worden. Ook bouwde Caesar aan zijn eigen personencultus door onder andere terug te grijpen op de *Ludi Victoriae* zoals Sulla dit ook al had gedaan. Een nieuwe ontwikkeling daarbij is dat Caesar ook een goddelijke associatie met zijn familie duidelijk probeerde te maken waarin Venus als hoofdvoorouder van de familie werd gepresenteerd.

Na de dood van Caesar waren er in Rome twee kampen zichtbaar: de aanhangers van Caesar en de aanhangers van de Republiek. Brutus was, als een van zijn moordenaars, aanhanger van de laatstgenoemden. Hij wilde dan ook een eind maken aan het dictatorschap van Caesar en terugkeren naar de Oude Republiek. Dit doel probeerde hij onder andere te bereiken door de organisatie van de *Ludi Apollinares* in 44 v.Chr. Hij had bij de organisatie van de spelen twee doelen voor ogen: de herinnering aan Caesar doen vergeten en terugkeren naar de Republiek als staatsvorm. Dit stond haaks op de trend die vanaf de Late Republiek was ingezet, spelen die bijdragen aan populariteit en cultus rondom individuen. De *Ludi Victoriae Caesaris* van Octavianus later die maand pasten wel in deze trend van verpersoonlijking. Octavianus schaarde zich achter de herinnering van Caesar en gebruikte deze spelen onder andere om zijn familiale banden met hem aan te tonen. Hij probeerde door middel van spelen zich als opvolger van Caesar te presenteren en verder te bouwen aan de cultus rondom Caesar en zijn eigen persoon. Brutus en Octavianus hadden dus tegenstrijdige doelen.

Nadat Octavianus in 27 v.Chr. de titel Augustus verkregen had, zien we dat hij de organisatie van spelen reguleerde en streng controleerde. Republikeinse tradities zoals de organisatie van spelen door de *aedilis* verdwenen hiermee. Het werd voor niet-leden van de keizerlijke familie minder aantrekkelijk om spelen te organiseren. De bijzondere spelen die niet door de staat geregeld werden, de *munera*, mochten nu alleen nog op een decreet van de senaat worden uitgevoerd en mochten maar een bepaald bedrag kosten, waardoor het lastig werd om je zelf te onderscheiden of te propageren. Augustus legde de organisatie van spelen aan banden. Hij vertrouwde de organisatie van spelen ook toe aan de *consuls* en *praetoren*, die op hand van Augustus waren. Er vond in feite een usurpatie van spelen plaats door de keizer en zijn familie. Spelen waren voor Augustus, net als bij Caesar, een belangrijk middel om zijn eventuele opvolgers aan het volk van Rome te tonen. Wat nieuw is aan de spelen van Augustus is het feit dat hij de goden gunstig probeerde te stellen door middel van spelen, zoals in het voorbeeld van Jupiter Optimus Maximus. Tijdens zijn regeerperiode wilde Augustus het moreel van de Romeinse samenleving zuiveren en voerde hiervoor enkele wetten in. Het

theater gebruikte hij om dit moraal zichtbaar te maken, als de weerspiegeling van ideale de samenleving.

We kunnen dus concluderen dat er aan het einde van de Late Republiek een ontwikkeling in gang was gezet die, ondanks de poging van Brutus, niet meer gestopt kon worden. Was het ten tijde van de Late Republiek vooral een middel om vrijgevigheid te tonen en om populariteit en steun te verwerven, werd het in de aanloop naar het principaat steeds meer een middel van zelfpropaganda en zelfverheerlijking. Tijdens de transitiefase van de Republiek naar het principaat nam het aantal verschillende motieven voor het organiseren van spelen dus toe. Uiteindelijk controleerde Augustus de spelen op een dusdanige manier dat het voor buitenstaanders van de keizerlijke familie haast onmogelijk was om spelen te organiseren. Augustus en zijn familie hadden min of meer het alleenrecht op de organisatie van spelen en alle voordelen die daarbij kwamen kijken, daarentegen hadden zijn politieke tegenstanders een belangrijk wapen verloren.

6. Bibliografie

Antieke bronnen

Appianus, *The Civil Wars* III 24, vertaald door W. Horace, *The Loeb Classical Library* (London 1913).

Augustus, *Res Gestae Divi Augusti* vertaald door P. A. Brunt en J. M. Moore, *Oxford university press* (Oxford 1967).

Cicero, *De Officiis* II 57-58, vertaald door W. Miller, *The Loeb Classical Library* (London 1913).

Cicero, *Letters to his Friend* I 47, vertaald door D. R. Shackleton Bailey, *The Loeb Classical Library* (Harvard 2001).

Cicero, *letters to his friends* I 7.1, vertaald door D. R. Shackleton Bailey, *The Loeb Classical Library* (Harvard 2001).

Livius, *History of Rome* XLV 32.11 vertaald door A. F Schlesinger, *The Loeb Classical Library* (London 1951).

Suetonius, *Lives of the Caesar* II 7.2, vertaald door J.C Rolfe, *The Loeb Classical Library* (London 1913).

Literatuur

F. Bernstein, *Ludi Publici: Untersuchungen zur Entstehung und Entwicklung der öffentlichen spiele im republikanischen Rom* (Stuttgart 1998).

A. Boyce, 'Processions in the Acta Ludorum Saecularium' *Transactions and Proceedings of the American Philological Association* 72 (1941).

K. Coleman, 'Public Entertainments' in: Michael Peachin eds., *The Oxford Handbook of Social Relations in the Roman World* (Oxford 2012).

J. Edmondson, *Public Spectacles and Roman Social Relations* (Toronto 2002).

H. Flower, *Ancestor Masks and Aristocratic Power in Roman Culture* (Oxford 1996).

A. Futrell, *The Roman Games: Historical Sources in Translation* (Oxford 2006).

K. Galinsky, *The Cambridge Companion to the Age of Augustus* (Cambridge 2005).

J.F Gardner, 'The Dictator' in: Mirian Griffin eds., *A Companion to Julius Casear* (Blackwell 2009).

O. Hekster, 'Caputerd in the gaze of power: Visibility, games and Roman imperial representation' in: Olivier Hekster en Richard Fowler eds., *Imaginary Kings: Royal Images in the Ancient Near East, Greece and Rome* (München 2005).

J. Latham, *Performance, Memory, and Processions in Ancient Rome. The Pompa Circensis from the late Republic to Late Antiquity* (Cambridge 2016).

G. Manuwald, *Roman Republic Theatre* (Cambridge 2011).

K. Raaflaub en M. Toher, *Between Republic and Empire: Interpretations of Augustus and His Principate* (Berkeley 1990).

J.T. Ramsey, 'The Proconsular Years: Politics at a Distance' in Miriam Griffin eds., *A Companion to Julius Caesar* (Blackwell 2009).

S. Richardson, *Augustan Rome 44 BC to AD 14. The Restoration of the Republic and the Establishment of the Empire* (Edinburgh 2012).

B. Severy, *Augustus and the Family at the Birth of the Roman Empire* (New York 2003).

G.S. Sumi, *Ceremony and Power. Performing Politics in Rome between Republic and Empire* (Michigan 2005).

R. Syme, *The Roman Revolution* (Oxford 1939).

P. Zanker, *Augustus und die Macht der Bilder* (München 2003).

Illustratieverantwoording

Manchester Art Gallery - The Chariot Race, <https://artuk.org/discover/artworks/the-chariot-race-206325/> (geraadpleegd op 12 juni).

Bachelorwerkstuk
Stef Moonen
S4629345

Radboud Universiteit Nijmegen